

6. Rozdílnost lidí a paradigmát

Pluralita jazyků, teorií a paradigmát se nezřídka, v trochu zjednodušující optice, proměňuje v prostou dichotomii »humanistického« a »scientistického«, »interpretativistického« a »pozitivistického« přístupu k sociální realitě. Tato dichotomizace má kromě řady jiných příčin jeden hluboký, elementární důvod psychologický. Jsou jím odlišné psychické dispozice lidí, kteří se vědě a výzkumu věnují.

Odlišnost psychologických dispozic badatelů samotných je samozřejmě v rozporu s naléháním scientisticky orientovaných sociologů, aby si všichni sociologové osvojili jeden a týž jazyk, jeden a týž způsob fixace a prezentace empirických dat, jeden a týž způsob odvozování a dokazování. Takové naléhání však našťástí naráží, kromě meritorních výhrad, na nepřekonatelný psychologický zátaras: lidé jsou prostě různí, mají různé schopnosti a způsobilosti, takže k něčemu jsou přitahováni a něco odmítají. Psychologický zátaras mezi scientistickou a humanistickou orientací není dán ani nechutí ani neschopností, ba ani leností »humanistů« naučit se třeba formálně logickým procedurám, matematickým způsobům dokazování nebo statistickým postupům i méně běžným, než jaké jsou v empirickém výzkumu obvyklé. Víme ovšem, že »počítač dnes revolucionizoval všechny formy výzkumu«, takže hrozí aktuální nebezpečí, že »ignoranti-uživatelé počítačů budou produkovat nevalidní výsledky a ignorantičtenáři je budou nevalidně, špatně interpretovat« (Selvin, 1965, 264). Je skutečně pravda, jak konstatuje Selvin, že »sociolog, který zná pouze sociologickou statistiku, jež nevyžaduje více matematických znalostí, než tomu bylo v 16. století, bude stěží na počítačovou revoluci adekvátně reagovat«. Právě počítače totiž údajně umožňují realizovat onen Blalockem sněný krok k matematicky formulovaným teoriím, které jsou dosti komplexní na to, aby byly realistické a netriviální. Zvládnutí matematického myšlení vsutku přináší »škody jen nepatrné«. Potud lze souhlasit s požadavkem nezbytnosti matematicko-statistického vzdělání sociologů, aniž akceptujeme vidinu sociologie plně matematizované.

Orientace na humanitní vědy však nesmí být ani útekem k svévolné »liberalizaci« vědy, nesmí znamenat proměnu sociologie v nezávazný verbální blábol, slovní hříčky a nekonečné výklady klasických textů ve stylu pokleslé hermeneutiky. Pivčevič v polemice s fenomenologickými sociology pregnančně ukázal, že kritika »modelu přírodních věd«, kterou fenomenologové neustále vedou, je založena pohřichu na smíšení dvou zásadně odlišných věcí: jedna věc je ztotožnění společenských věd s fyzikálním modelem vědy jako »vědy vůbec«

(v tom jsou všechny kritiky oprávněné), druhá věc je ale nutnost respektování faktu, že věda je sférou lidské činnosti, která má některá poměrně přesná pravidla, která platí ve vědě univerzálně, tedy ve vědě každé. Ergo – ani realizace nějakého »kvalitativního modelu« společenské vědy není a nemůže být věcí pouhé intuice, nemůže být »hrou bez pravidel«.

Sociologie vyžaduje schopnost vidění »jak anekdotického, tak geometrického« (Lévi-Strauss), což se u jednoho individua přichází ovšem zřídka. Bude proto nutné se na ještě značně dlouhou dobu smířit s tím, že pohledy vážně studujících »humanistů« budou komplementární s pohledy »scientistů«, pokud obě strany budou dodržovat »pravidla hry« a budou ochotny k dorozumění. Že to nebude na bázi »sjednoceného jazyka fyziky«, je dnes již stejně tak zřejmé jako že to nebude na bázi ezoterického jazyka třeba etnometodologie. Vyhnout se potenciální trapné uniformitě vědy, v níž budou všichni psát totéž a všichni stejně, znamená respektovat i tento elementární psychologický fakt, fakt odlišnosti lidských dispozic.

Ostatně Charles Percy Snow již dávno ukázal, a nezdůvodněně, že moderní společnost vyprodukovala »dvě kultury« – kulturu humanistickou, reprezentovanou zejména spisovateli a společenskými vědci »tradiční orientace«, a kulturu »technickou«. Dialog mezi těmito »dvěma kulturami« je sice obtížný, ale právě vrcholní reprezentanti obou »kultur« ukázali, že v určitém bodě poznání se »tvrdá« přírodověda mění v »měkkou« filozofii a vice versa. Dobře vyložila celý problém Rumjancevová, která analyzovala v širokých kulturních i vědních kontextech »inženýrsko-matematický styl myšlení« jako »výraz určité vývojové etapy vědy«, nikoliv jako styl absolutně závazný a jedině možný (Rumjanceva, 1978).

7. Empirizace a operacionalizace

Řekli jsme, že zásadním zlomem v pojetí problému jazyka sociologie je *reflexe její empirizace*. Je sice pravda, že Engels, Le Play nebo Durkheim používali »empirických dat«, někdy dokonce získaných vlastním badatelským úsilím, pozorováním, rozhovorem, anketami atd. Je ale také pravda, že ani Engels, ani Le Play ani Durkheim nechápali empirizaci sociologie jako metodologický problém par excellence a už vůbec ne jako problém jazykového vyjádření. *Empirizace se stala pro sociologii problémem skutečně teprve tehdy, když byla zformulována a obecně přijata direktiva operacionalizace* jako závazná podmínka empirického výzkumu. Operacionalizace je – ať se to komu líbí či nikoliv

– v podstatě procedurou překladu pojmů z teoretického do observačního jazyka v Carnapově smyslu, i když nikoliv nutně Carnapovými procedurami (srv. Carnap, 1968). I když rigidní požadavek radikálního operacionalismu vyloučit z vědy všechny operacionálně nedefinovatelné termíny byl zčásti teoreticky a zčásti prostě *via facti* zamítnut, požadavek operacionalizovat každý termín, který figuruje v empirickém výzkumu, »najít jeho empirické krytí«, nelze nikdy obejít.

Je-li však operacionalizace jedním z podstatných kroků empirického výzkumu, a na tom se shodují všichni kompetentní autoři, pokud empirickým výzkumem rozumějí sběr, zpracování a vyhodnocení (interpretaci) »primární empirické informace«, vzniká klíčová otázka – jaká jsou vlastně *pravidla operacionalizační procedury*? Dovolíme si hned na počátku této části naší úvahy konstatovat, že žádná nebo alespoň ne dostatečně jednoznačná a dostatečně přísná pravidla nikdy stanovena nebyla. Důkaz tohoto tvrzení lze vést dvojím způsobem: 1. analýzou literatury, která o operacionalizaci vypovídá, a 2. analýzou výzkumné praxe, která s operacionalizací pracuje. Pokud jde o literaturu, lze bez obtíží zjistit, že explicitní pravidla operacionalizace v podobě »fázových kroků« navrhl kdysi *Lazarsfeld*, od něhož byla pak v mírných modifikacích přejímána přímo nebo zprostředkovaně. Podle Lazarsfelda (1970) se operacionalizační procedura člení do čtyř etap. V první etapě vychází výzkumník z *intuitivní představy* (imagery) o objektu, například o integritě komunity: lidé se v integrované komunitě mají rádi, často spolu komunikují, kooperují atd. Tuto intuitivní představu v druhé fázi podrobí *analytickému rozkladu* na elementy, například tak, že integritu pojme jako výsledek interakce lidí, jejich činností a norem, z čehož odvodí personální, kulturní a komunikativní dimenzi integrity. Pro takto analyticky rozložený objekt v třetí etapě hledá *empirické indikátory*, tj. jevy, které jsou pozorovatelné (například frekvence konfliktů nebo naopak kooperativních aktů) nebo měřitelné (stupeň delikvence jako ukazatel narušení skupinových norem). V závěrečné etapě pak shrne empirické indikátory v celek, který Lazarsfeld sám nazývá *indexem*.

Lazarsfeldovo pojetí je v novější literatuře vyjadřováno terminologicky poněkud odlišně, mluví se o dekompozici objektu, o znacích a ukazatelích atd. (srv. Illner, Foret, 1980). Zásadnější rozdíl lze pak sledovat v tom, že na počátku operacionalizační procedury nestojí »imaginace« či intuice, ale *teoretická analýza objektu*, který je jazykově fixován nějakou obecnou kategorií, tedy vyjádřen v teoretickém jazyce, a jež ústí ve »vytváření ukazatelů, tj. v transformaci obecných, komplexních či bezprostředně nezjišťovatelných vlastností sociálních objektů do empirické polohy« (tamtéž, 63).

I když jde o rozdíl markantní a podstatný, zůstává nezodpovězena otázka, jak

probíhá operacionalizační procedura v případě, že pro danou problémovou oblast nedisponujeme žádnou rozvinutou teorií? Odkud se potom odvíjí operacionalizační řetězec? Zdá se, jako by sociologové neměli dosti odvahy k radikálnímu přiznání, že *na počátku pak nutně stojí reálná nebo zprostředkovaná* (tedy jazykově zprostředkovaná) *zkušenost* s objektem či problémem, tedy zkušenost, která je nějakým způsobem zakotvena v každodenním životě sociologa jako řadového člena společnosti. Tato *každodenní zkušenost* jako východisko empirického výzkumu však není obvykle jasně artikulována a mnohdy snad ani uvědomována. Dochází tak k onomu jevu, který kritikové »konvenční« (tedy analytické a pozitivistické) sociologie označují jako »zamlčení každodenního východiska každé sociologie« (srv. Douglas, 1973).

8. Pluralita operacionálních definic

Kdyby platil předpoklad, že operacionalizace je procedura s přesnými pravidly, pak by jednomu teoretickému pojmu musela odpovídat jedna operacionální definice. Empirická výzkumná praxe to však evidentně vyvrací. Dochází naopak k jevu, který je dobře znám z překladatelské praxe. Týž text může být přeložen mnoha různými způsoby a za určitých podmínek se překlad mění v jazykovou výpověď, která je jen přibližně podobná jazykové výpovědi původní. Poučení, jež nám poskytuje *obecná teorie překladu*, jsou v tomto případě nezanedbatelná. Zde se rozlišují tři aspekty překladu – aspekt přesnosti, tedy přesný přenos obsahu originálu do druhého jazyka, aspekt správnosti, tedy správné jazykové vyjádření obsahu překladem, a konečně aspekt reality, tedy respektování mimojazykových okolností. Mají-li být operacionální definice plnohodnotným překladem teoretických pojmů do observačního jazyka, musejí respektovat nejenom výchozí teoretický termín sám, ale celý komplex »mimojazykových okolností«, které v teoretickém termínu nemohou být přímo fixovány, ačkoli v »kontextu reality« mohou být svrchovaně relevantní.

Někdy se právě těmito praktickými, konkrétními okolnostmi vysvětluje mnohost operacionálních definic téhož pojmu, které jakoby s různou intenzitou akcentují ten či onen aspekt v teoretickém pojmu obsažený. Tomu se ale nelze vyhnout. Zdůvodnění tohoto počínání však bývá více než pochybné. Důraz na ten či onen jednotlivý ukazatel, který pak předurčuje povahu celé operacionální definice, bývá zdůvodňován dvěma způsoby:

1. *metodologicky*: daný aspekt je akcentován proto, že je technicky nejsnáze

uchopitelný, zatímco jiné jsou eliminovány proto, že pro jejich postižení nedisponujeme přiměřenými postupy. V tomto případě jde o známý »diktát metody«, kdy metoda, která je k dispozici, rozhoduje o volbě operacionální definice. Obvykle je nutné proplout mezi Scyllou validity dat a Charibdou ekonomické či jiné efektivity;

2. *potřebami vědeckého výzkumu*, povahou výzkumného úkolu. Ačkoliv tento postup obvykle nevyvolává námitek, je ve skutečnosti věcně podstatnější. Jestliže se zdůvodňuje důraz na určitý aspekt »potřebami výzkumu«, pak se nutně preferuje hledisko výzkumníka a nutně ignoruje hledisko »sociálního aktéra«. Co totiž zaručuje, že »hledisko výzkumného problému« je stejně relevantní nebo dokonce důležitější než hledisko toho, kdo je sám »součástí výzkumu«, protože je sociálním aktérem?

Pluralita operacionálních definic nebyla dosud podrobená dostatečnému zkoumání, nebyly vymezeny vztahy mezi různými operacionálními definicemi téhož pojmu, nanejvýš byla kladena a zčásti testována otázka jejich *vzájemné zastupitelnosti*. Zdá se, že operacionální definice téhož pojmu můžeme z hlediska vzájemných vztahů dělit takto:

1. *substitutivní definice*: jde o dvě nebo více operacionálních definic téhož pojmu, které se mohou vzájemně zastupovat, protože prokazatelně zjišťují totéž, avšak odlišnými způsoby a rozdíly mezi nimi jsou nepodstatné (či nevelké);

2. *alternativní definice*: dvě nebo více operacionálních definic, které se mohou vzájemně zastupovat, avšak liší se nejen ekonomickou efektivitou (snadností získání požadované informace), ale i validitou;

3. *komplementární definice*: dvě nebo více definic, které se vzájemně zastupovat nemohou, avšak doplňují se, protože zjišťují různé aspekty téhož jevu;

4. *kontradiktorní definice*: vzájemně se vylučující operacionální definice, které obvykle nedefinují též teoretický pojem, ale váží se pouze na též jazykový znak (nepravé komplementární definice).

Většina metodologů pokládá problém plurality operacionálních definic za problém primárně metodologický, v podstatě za zmíněný problém pravidel a adekvátnosti překladu. Avšak podle našeho soudu jde o otázku, která je primárně ontologická. Je totiž mimo pochybnost, že sociální realita je stejně jako »realita vůbec« svou podstatou, tedy ontologicky, nevyčerpatelná. Z toho ale plyne, že její *úplný empirický popis není možný* prostě proto, že zatímco realita je neomezená, jsou zásadně omezeny naše možnosti, naše poznávací kapacita.

Petr Kapica uvádí z oblasti fyzikálních jevů příklad: známe asi sto prvků schopných tvořit slitiny. Předpokládejme, že popis vlastností jednoho prvku nebo slitiny si vyžádá jednu stránku. Pak popis samotných prvků zabere sto stránek

a popis binárních slitin deset tisíc. Na popis trojných soustav potřebujeme milión stran, takže »studium a systematický popis trojných soustav je na hranici našich možností« (Kapica, 1982, 398). Žádný sociolog nicméně není ochoten připustit, že dosti elementární sociální interakce dvou osob by vyžádala popis třebas na deset stránek. Tyto »elementární deskripce« se prostě vyloučí jako sociologicky irelevantní a systémově se zkoumají soustavy o řádově tisících interagujících lidech metodami matematiky 16. století.

Jde ale ještě o něco jiného. Platí-li teze o »nevyčerpatelnosti reality« a omezenosti naší poznávací kapacity, pak taky platí, že každý popis reality je nutně redukován, a to podle těchto tří základních principů: 1. podle principu ekonomie myšlení, 2. podle principu významnosti (relevance) a 3. podle principu jazykového vyjádření (jazykové kondenzace informace). *Odtud a nikoliv z metodologie samotné pak plyne pluralita operacionálních definic*, absence rigidních pravidel a konečně nutnost interpretace a interpretativních procedur na samém počátku empirického výzkumu. Jak totiž jinak než na základě interpretace, teoretické rozvahy a generalizované každodenní zkušenosti lze rozhodnout, který aspekt »nevyčerpatelné reality« bude podroben empirickému výzkumu?

9. Operacionalismus, interpretativismus a princip adekvátnosti

Operacionalismus v sociologii byl podroben nejtvrďší kritice ze strany interpretativních sociologů. A přece jako by se protiklady přitahovaly, lze najít dokonce společný jmenovatel obou zdánlivě, ale i fakticky tak odlišných badatelských orientací.

Co má interpretativní orientace v sociologii společného s operacionalismem? Co je oním »společným jmenovatelem«? Nic více a nic méně než *odpor k »obecným pojmům«, které »nemají referenta«*. Pro operacionalisty tyto pojmy nemají referenta v »empirické skutečnosti«, pro interpretativní sociology v »každodenním životě« aktéra sociálního bytí.

Bylo by více než zjednodušené, kdybychom na této podobnosti setrvali. Co však tato podobnost sugeruje více než nápadně, je požadavek »hygienicko-profylaktické« funkce *nějaké procedury*, která by omezovala možnost

1. manipulovat pojmy, jimž případně nic neodpovídá a jež jsou pouhými jazykovými konstrukty, tedy vyloučit ze sociologie čisté jazykové hry, a

2. reifikovat abstraktní pojmy, jež jsou sice komunikačně funkční, ale kterým

»ontologicky« nic neodpovídá ve smyslu empirické existence či evidence, tedy vyloučit ze sociologie tvorbu sociální pseudoreality.

Operacionalismus, který je zakotven v empirismu moderní přírodovědy, nalezl tuto hygienicko-profylaktickou proceduru v kladení otázek: *Co to je? Co tomu empiricky odpovídá? Jak se to měří? Kde se to dá pozorovat?* Interpretativní sociologie, pro niž je »svrchovanou realitou« realita každodenního života, ji nachází v otázkách: *Co tomu odpovídá v každodenním životě? Lze se s tím setkat v běžném životě? Vědí o tom normální, obyčejní lidé? Jak by to řekl člověk z ulice?* Je na první pohled zřejmé, že jde o dvě řady odlišných otázek, že jde o dvě odlišné procedury a o dvě odlišné »sociologie« či, chcete-li, o dvě odlišná paradigmatata, jak dělat »normální vědu«. Ale je také zřejmé, že obě řady otázek jsou stejně legitimní.

Interpretativní sociologie přichází nadto ještě s jednou metodologickou direktivou, která je právě z jazykového hlediska svrchovaně zajímavá, totiž s tzv. *postulátem či principem adekvátnosti*, který bývá formulován takto: každý termín modelu činnosti musí být konstruován tak, aby reálná činnost, která je podle tohoto modelu organizována, mohla být pochopena samotnou jednající osobou a jinými lidmi v pojmech každodenních interpretačních schémat (podle Filmer aj., 1978, 252). Jednodušeji a konkrétněji řečeno: každá sociologická výpověď musí být přeložena (nebo musí být alespoň přeložitelná) do každodenního jazyka sociálních aktérů tak, aby se ti aktéři, jichž se výpověď týká, v ní poznali. Závěrečná výzkumná zpráva musí být přeložitelná do jazyka pracovníků zkoumané skupiny či podniku a oni jediní jsou kompetentní říci, zda tato zpráva je či není adekvátní realitě, o níž vypovídá.

Tento požadavek je arci velmi rigorózní a byl ostatně podroben kritice i uvnitř této interpretativní orientace samotné (srv. Giddens, 1976). Někteří autoři totiž namítají, že kdyby takový překlad byl skutečně úplně možný a smysluplný, pak by vlastně žádná věda nebyla ani možná ani nutná. Na to se ovšem obvykle replikuje tak, že společenské vědy jsou ve výjimečném postavení tím, že v realitě musejí odhalovat významy, které do ní již byly vloženy právě aktéry sociálních činností, kteří jediní jsou proto kompetentní posoudit, zda význam byl odhalen, dešifrován či dekodován adekvátně. *Winch* postulát adekvátnosti reinterpretuje do mírnější podoby, když požaduje, aby vědec sice používal »technických termínů«, ale aby je »logicky vázal« na pojmy srozumitelné aktérovi, tedy řadovému členu společnosti (1958). Princip adekvátnosti poukazuje na něco velmi podstatného: *záměna jazyka člena společnosti za jazyk profesionálního sociologa již sama o sobě skrývá nebezpečí záměny perspektivy člena společnosti a perspektivy sociologa*. Taková záměna je ovšem nepřijatelná.

Někdy se ve prospěch právě této záměny argumentuje tím, že aktér »sám neví, co chce«, že »aktér sám situaci nerozumí«, že »aktér se nevyzná sám v sobě« apod. Tím je sice otevřen relevantní sociálně psychologický problém, avšak postulát adekvátnosti tím nijak vyvrácen není: vždycky je přece možné pokusit se předložit aktérovi naši vlastní sociologickou interpretaci situace se žádostí, aby ji posoudil ze svého hlediska.

Jestliže je operacionalizace, jak jsme viděli, procedura, která obsahuje mnohá ontologická i metodologická úskalí, pak další procedura, totiž *přepis dat získaných dotazníkem nebo rozhovorem do podoby »strojově kódované informace«* věc ještě dále komplikuje. O co jde, ví každý rutinní praktik. Informace, která má v dotazníku již značně redukovanou podobu tvrzení, že »pocit bezpečnosti při přecházení vozovky je ani vyhovující ani nevyhovující« nebo že »v dohledné době nechystám úpravy bytu«, se mění v číselný znak. Problém zajisté nespočívá v tom, že dochází k tomuto přepisu, jde-li o údaje striktně kvantifikovatelné a smysluplně škálovatelné. Problém spočívá v tom, že *všechna data*, »tvrdá« i »měkká«, jsou převedena do téhož formalizovaného jazyka a pak se s nimi manipuluje tak, jako by šlo o data stejného druhu, typu a řádu.

10. Tvrdá a měkká data v počítači a v realitě

Podobně jako se rozlišují tvrdé a měkké jazyky, rozlišují se zcela běžně i tzv. *tvrdá a měkká data*. Zatímco princip rozlišení jazyků na tvrdé a měkké je poměrně jasný (viz Nalimov, 1979), je rozlišení sociologických dat na tvrdá a měkká provedeno pouze »intuitivně«, bez explicitního uvedení principu dělení: *tvrdými daty* jsou socioekonomické, sociálně demografické údaje, *měkkými daty* pak údaje o chování, vztazích a vědomí jednajících lidí (podle Illner, Foret, 1980, 322). Proti rozlišení samotnému nelze mít námitek, protože vskutku jde o dvě paralelní řady skutečností. Nesmíme ale podlehnout sugesci (nota bene právě *jazykové sugesci*), že tvrdá data jsou lepší, spolehlivější, validnější a reliabilnější, zatímco měkká data jsou podezřelá svou vágností, neurčitostí, a proto jsou ve výzkumu co nejméně žádoucí.

Zde je casus belli mezi dvěma dnes v sociologii koexistujícími paradigmaty, paradigmatem statistickým a interpretativním. Počítač vyžaduje tvrdý, ba podle Nalimova vůbec nejtvrdší jazyk, který však má vyjadřovat data měkká, poloměkká, polotvrdá i tvrdá. Převodem, přepisem či překladem dat do téhož jazyka počítače se však všechna data volens nolens »ztvrdí«. Dojde tedy k tomu, co